

УДК 281.5: 94(477.83/.86)

Степан Кобута*Інститут історії, політології та міжнародних відносин
Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника,***Суспільна легалізація УГКЦ як чинник національно-релігійного
відродження у 1987 – 1991 рр.**

У статті окреслено соціальну реакцію віруючих західних областей України на процес відновлення відкритої діяльності (легалізацію) Української Греко-Католицької Церкви. Прослідковано динаміку зміни суспільних настроїв щодо проблеми узаконення діяльності Церкви, її роль і місце у процесі національно-релігійного відродження України.

Ключові слова: греко-католики, західні області України, легалізація Церкви, національно-релігійне відродження, релігійний рух, Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ).

Вагомою складовою національно-визвольної боротьби українців за державну незалежність України в кінці ХХ століття став національно-релігійний рух, тісно пов'язаний із відродженням Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ). На зламі 80-х – 90-х років він набув широкого розмаху, втягнувши в активні суспільні процеси сотні тисяч громадян на заході країни. Процес відновлення відкритої діяльності цієї Церкви отримав умовну назву «легалізації УГКЦ», оскільки був спрямований на узаконення існування і розвитку церковної організації в нових історичних умовах.

Одним із перших по «свіжих слідах» динаміку боротьби греко-католиків за свої права у 1987 – 1989 роках окреслив український діаспорний дослідник А. Камінський¹. У сучасній науковій літературі питання новітнього відродження УГКЦ частково відображено у працях відомих вітчизняних дослідників І. Андрухів, С. Здіорука, В. Іванишина, В. Марчука, В. Пашенка, М. Рибачука, Я. Стоцького, О. Уткіна, О. Шуби, А. Юраша та ін. Окремим аспектам цієї проблеми присвятив ряд наукових розвідок і автор² даної статті, хоч загалом історія суспільної боротьби за легалізацію УГКЦ ще потребує серйозної дослідницької уваги.

У даній статті звертаємо увагу на суспільну сторону легалізації УГКЦ, причини і форми масової підтримки громадянами західноукраїнських областей процесу відродження національної церковної організації. Джерельною основою статті стали численні архівні документи колишніх органів Комуністичної партії України (КПУ – КПРС), матеріали

¹ Камінський А. На перехідному етапі. “Демократизація”, “гласність”, “перебудова” на Україні / Анатоль Каменський. – Мюнхен, 1990. – 623 с.

² Кобута С. Політичні аспекти легалізації Української греко-католицької церкви (1987-1991 рр.) / Степан Кобута // Людина і політика. – 1999. – №3. – С. 23-28 (Електронна версія стаття розміщена на багатьох Інтернет-ресурсах); Кобута С. “Перебудовний синдром”: влада і церква в системі політичних координат / Держава і церква в Україні за радянської доби: Збірник наукових статей / С.Кобута / За матеріалами II Всеукраїнської наукової конференції 18-19 жовтня 2007 р. – Полтава: АСМІ, 2008. – С. 237-244.; Кобута С.Й. Форми і методи протидії відродженню УГКЦ комуністичною владою в 1987-1989 рр. (на прикладі Івано-Франківської області) / С.Й.Кобута // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – 2014. – Вип.5. – С.224-229.

офіційної і неформальної преси, що дозволили узагальнити тенденції розвитку досліджуваного процесу.

В контексті порушеної проблеми потребує пояснення використання автором поняття суспільна легалізація. Зазвичай, під словом «легалізація» (від латинського *legalis* – законний) розуміється юридичний термін офіційного визнання законності дій (наприклад, утворення юридичної особи) або документів (наприклад, засвідчення дійсності підписів на документах), яке здійснюється компетентними суб'єктами відповідно до встановлених чинним законодавством процедур³. Водночас довідникове тлумачення слова легалізація подається як «узаконення, перехід на легальне становище»⁴. Це, власне, і дозволяє нам використання даного терміну для означення процесу виходу УГКЦ із підпілля та офіційного надання їй права на відкриту діяльність з боку тогочасних компартійних органів влади. Під суспільною легалізацією автор розуміє визнання та підтримку процесу відкритої діяльності Церкви широкою громадськістю, активним залученням до її публічної діяльності десятків і сотень тисяч віруючих. По суті, це стало передумовою легітимації (визнання соціальними суб'єктами значущості суспільно-політичної реальності як в цілому, так і в її окремих проявах та складових) УГКЦ ще в часи існування радянського режиму.

Після інспірованого сталінською владою Львівського псевдособору 1946 року, рішенням якого було ліквідовано УГКЦ і оголошено про «повернення» її вірних до складу Російської («Руської») православної церкви (РПЦ), греко-католики в СРСР опинилися поза законом. Упродовж чотирьох десятиків років частина греко-католицького духовенства і мирян у стані підпілля («катакомбної Церкви») залишалась вірною батьківській вірі. А з початком політичних змін в СРСР у період «перебудови», коли нові суспільні тенденції підірвали основи радянського тоталітаризму, розпочалася боротьба за повернення права на відкриту діяльність Церкви.

Власне, це справді була боротьба, а не еволюційний суспільний процес, оскільки діючі комуністичні органи залишалися на позиції категоричного несприйняття будь-якої можливості узаконити діяльність УГКЦ⁵. Формально в СРСР Церква була відокремлена від держави, на практиці радянська партійно-державна система контролювала не тільки питання реєстрації та функціонування релігійних громад, але й через цілеспрямовану і агресивну атеїстичну політику намагалася максимально звузити до архаїчного пережитку право людини на свободу совісті і віросповідання. Допускалася діяльність тільки «офіційної» РПЦ, яка теж перебувала під щільним контролем влади, особливо з боку КДБ. Тож компартійні органи вважали відновлення Греко-Католицької Церкви небажаним насамперед з політичних міркувань – протягом кількох десятиліть УГКЦ в комуністичній пропаганді була тісно «прив'язана» до

³ Легалізація / Вікіпедія. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F>

⁴ Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л.О.Пустовіт та ін. – К., 2000. – С. 585.

⁵ Детальніше про це: Кобута С.Й. *Форми і методи протидії відродженню УГКЦ комуністичною владою в 1987-1989 рр. (на прикладі Івано-Франківської області) / С.Й.Кобута // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – 2014. – Вип.5. – С.224-229.*

ідеологічного дискурсу боротьби з «українським буржуазним націоналізмом».

Офіційне відновлення Греко-Католицької Церкви було реальною загрозою і для Московського патріархату РПЦ. На початок 1988 р у складі Російської Православної Церкви по всій території тогочасного СРСР нараховувалося трохи більше 6 тис. релігійних громад. Із них в Україні було зареєстровано 4418 громад – дві третини від загальної кількості, майже половина з яких припадала на три галицькі області та Закарпаття⁶, де рівень релігійності населення (вмотивованої внутрішньої готовності громадян до сприйняття релігійних канонів) був найвищим не тільки в Україні, але й в рамках СРСР загалом. Тож потенційне відродження УГКЦ не тільки руйнувало абсолютну монополію Московського патріархату РПЦ на церковно-духовне життя в Україні, але й могло обумовити чималі матеріальні втрати. Тож Московська патріархія РПЦ активно протидіяла відродженню УГКЦ, часто діючи в унісон із комуністичною владою.

За умов декларованої лібералізації суспільного життя перспективи відродження УГКЦ підтверджувались наявністю підпільно діючої церковної організації та піднесенням релігійного руху віруючих в західних областях України. За даними Глави УГКЦ в Римі, Верховного архієпископа і кардинала Мирослава Івана Любачівського, підпільний єпископат в Україні нараховував 10 ієрархів, близько тисячі священників, тисячі двохсот монахів і монахинь та 4,5 млн. віруючих⁷. Комуністичні органи оперували іншими цифрами. При цьому у різних документах цифри, які подалася керівництву республіки мали суттєві розбіжності. Так в узагальненій довідці в ЦК КПУ станом на першу половину 1988 року фігурували цифри 650 греко-католицьких священників і ченців та близько 100 тис. віруючих греко-католиків⁸. Вважаємо, що ці дані не були об'єктивними, оскільки, враховуючи умови діяльності прихильників УГКЦ та методику одержання партійними органами такої інформації (оперативні дані КДБ, звіти уповноважених у справах релігії при облвиконкомах, повідомлення православних священників, інформація місцевих органів влади), їхня дійсна кількість була набагато більшою. Так, на Тернопільщині в приватних бесідах з православними священниками (про це вони повідомляли офіційні органи) до 40 відсотків віруючих підтримували можливість відновлення УГКЦ, «як віри своїх батьків, яка їм ближча по мові, духу і традиціям»⁹.

Вивчаючи процес виходу УГКЦ з підпілля, автор дозволив собі поділити його на ряд етапів, кожному з яких були притаманними певні особливості суспільного сприйняття та підтримки з боку громадськості.

Перший етап (весна 1987 – весна 1988 рр.) – активізація греко-католицьких священників, які, незважаючи на активну протидію влади, проводили відкриту діяльність, прагнучи донести до громадськості думку про необхідність визнання прав гнаної Церкви. Цьому посприяв і певний феномен масової свідомості, що отримав назву «грушівського дива» –

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України /далі-ЦДАГОУ/

⁷ Камінський А. На перехідному етапі. “Демократизація”, “гласність”, “перебудова” на Україні ...С.508.

⁸ ЦДАГОУ, ф.1, оп.25, спр. 3143, арк.41; спр. 3330, арк.1.

⁹ ЦДАГОУ, ф.1, оп.25, спр.3330, арк.20.

появи на стіні недіючої греко-католицької каплички у с. Грушів на Львівщині зображення Богородиці. Упродовж квітня – червня 1987 року це село на Дрогобиччині стало місцем масового релігійного паломництва мешканців галицького регіону. Наприклад, тільки 28 травня, у день релігійного свята Вознесіння Ісуса Христа, тут зібралося понад 30 тис. осіб, сума добровільних пожертв склала понад 60 тис. карбованців. Суспільний резонанс таких подій був надзвичайно високим, вони викликала піднесення серед віруючих, проведення несанкціонованих релігійних зібрань у багатьох населених пунктах Львівської та сусідніх Івано-Франківської і Тернопільської областей. Під час цих зібрань відправлялися богослужіння по греко-католицькому обряду, лунали заклики до влади дозволити реєстрацію греко-католицьких громад, передати їм у користування колишні культові споруди, що використовувалися не за призначенням¹⁰. Уже в червні 1987 р. тільки у Львівській області в органи влади надійшли звернення з проханням реєстрації релігійних громад УГКЦ із 114 населених пунктів, але всі вони залишилися без уваги¹¹.

Львівський обком КПУ кваліфікував грушівські події як провокації та поширення брехливих чуток, за допомогою яких «підтримувані з-за кордону уніати намагаються нав'язати релігійний і національний фанатизм, використовуючи релігійно забарвлені націоналістичні традиції і звичаї, на що і піддалися політично незрілі громадяни»¹². Подібні оцінки лунали і з боку владних органів Івано-Франківщини. У звіті обласного уповноваженого в справах релігії відзначалося, що «партійні, громадські організації приділяють постійну увагу контрпропагандистській роботі в частині викриття ворожої політики Ватикану і керівництва уніатської церкви, розвінчуванню наклепів з питання запровадження християнства на Русі, фабрикації в с. Грушів Дрогобицького району Львівської області та в деяких селах нашої області так званого «дива» появи богоматері»¹³. Отже, відкидалася щонайменша спроба оцінити ці події як прояв глибокої, захованої від існуючої державної системи атеїзму релігійності, що збереглася у народній свідомості. Адже основну масу прочан склали люди середнього віку, студентська та учнівська молодь, тобто ті, хто за офіційною ідеологією відносився до «будівничих комунізму».

Відреагував навіть ЦК Компартії України, з ініціативи якого було розроблено ряд заходів нейтралізації «виступів уніатів», що зводилися до посилення адміністративного та ідеологічного тиску на прихильників церкви, будь-яка теоретична можливість компромісів відкидалася¹⁴. В пресі зросла кількість пропагандистських матеріалів, спрямованих проти УГКЦ, до її прихильників застосовувалися адміністративні заходи впливу (штрафи, затримання тощо).

Суспільний резонанс боротьби за права УГКЦ посилювався після оприлюднення відкритої Заяви українських греко-католиків Папі Римському Іванові Павлу II від 4 серпня 1987 р. про вихід з підпілля з проханням посприяти «всіма можливими способами справі легалізації УКЦ

¹⁰ ЦДАГОУ, ф.1, оп.25, спр. 3143, арк.13-14.

¹¹ Державний архів Львівської області (далі: ДАЛО), ф. ПЗ, оп.62, спр. 370, арк. 42-43.

¹² ДАЛО, ф. ПЗ, оп.62, спр.101, арк.13-14.

¹³ Державний архів Івано-Франківської області, (далі: ДАІФО), ф.Р-388, оп.2, спр.211, арк. 44.

¹⁴ ЦДАГОУ, ф.1, оп.25, спр. 3143, арк. 14.

в СРСР» і стати посередником між ними і радянським урядом. Такий крок українських греко-католиків знайшов широку суспільну підтримку за кордоном, перш за все у зарубіжній пресі, на їхню підтримку неодноразово висловлювалися провідні політики західних країн, це питання порушувалося на європейських форумах, присвячених обговоренню прав людини в СРСР¹⁵. Зовнішньополітичний чинник став вагомим аргументом на користь активних дій українських віруючих. Завдяки західним «радіоголосам», що на той час залишалися важливим джерелом поширення інформації на радянських просторах, кожний крок в напрямі легалізації УГКЦ набував широкого розголосу.

Вимоги греко-католиків підтримали українські правозахисники, восени 1987 р. за участю світських та духовних осіб було оновлено Комітет захисту Української католицької церкви (УКЦ), який очолив колишній політв'язень І. Гель. Основним напрямком діяльності комітету стала популяризація ідеї легалізації Церкви серед населення та домагання її реєстрації перед партійно-державними органами. Комітет координував зв'язки релігійних діячів із представниками опозиційних до влади товариств. З інформаційною метою видавав самвидавний часопис «Християнський голос».

Новий етап піднесення релігійного руху припав на 1988 р., знаковий для багатьох східних християн в зв'язку з відзначенням 1000-ліття хрещення Русі. Основними проявами активності віруючих залишилися зібрання підписів під вимогою легалізації УГКЦ (тільки за перший квартал було зібрано понад 10 тис. підписів) та звертання греко-католицьких громад до місцевих органів влади щодо реєстрації та передачі їм занедбаних культових споруд¹⁶.

Ігнорування прохань і вимог віруючих, а також монополізоване за сприянням державних структур право РПЦ проводити святкові ювілейні заходи зумовили перехід греко-католиків до більш рішучих дій. За ініціативою Комітету захисту УКЦ в багатьох населених пунктах Галичини і Закарпаття проходили несанкціоновані богослужіння, приурочені відзначенню знаменної події. Епіцентрами релігійних зібрань були традиційні для греко-католиків «святі» місця: с. Грушів на Львівщині, с. Гошів в Івано-Франківській області, с. Зарваниця на Тернопільщині, але в десятках міст і сіл греко-католицькі заходи проводилися відкрито, організовано і масово. Використання під час богослужінь української мови, патріотичні, спрямовані не тільки на релігійне, але й національне відродження, проповіді священників надавали цим акціям яскравого громадсько-політичного звучання, відновлюючи таким чином традиції дорадянської епохи, коли Греко-Католицька Церква та її клір були авторитетними учасниками суспільного життя в Західній Україні.

Для протидії впливам УГКЦ партійно-державні органи активно використовували Російську Православну Церкву. На місцях форсованими темпами реєструвалися нові громади РПЦ. Із 1300 зареєстрованих в Україні протягом 1988 – першої половини 1989 років громад РПЦ 1100 припадали на 4 західноукраїнські області (Галичину і Закарпаття) і насамперед на ті

¹⁵ ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр. 2668, арк. 13.

¹⁶ ЦДАГОУ, ф.1, оп.25, спр. 3300, арк. 3.

населені пункти, де власної реєстрації домагалися греко-католики¹⁷. Православним передавалися колишні культові споруди, на противагу греко-католицьким православні священники організували альтернативні богослужіння¹⁸. В пресі продовжувалась антиуніатська пропагандистська кампанія з метою дискредитації як історичного минулого УГКЦ, так і її намагання відродитися в новітніх умовах. Саме такі дії влади спричинили загострення міжконфесійних стосунків, оскільки мали відвертий конфронтаційний характер.

Намагання комуністичної влади довести безпідставність права греко-католиків на своє легальне існування та відкритий захист інтересів зденаціоналізованої (фактично русифікованої) Православної Церкви викликали в масовій свідомості західноукраїнського населення зворотну реакцію. У 1989 році боротьба УГКЦ за свої права отримала масову підтримку з боку населення галицьких областей. Вона стала наслідком використання Церквою різних тактичних прийомів – як наприклад, проведення упродовж травня – серпня 1989 року греко-католицькими представниками пікетів та голодувань у Москві, одночасного відправлення богослужінь у багатьох населених пунктах, підтримка представниками Церкви зусиль неформальних організацій щодо поглиблення процесів демократизації і відкритості суспільства.

Важливими були суттєві зміни у масовій свідомості тогочасних громадян у сфері духовно-релігійного життя, відходу від надв'язуваного владою дискурсу войовничого атеїзму. Жертовна діяльність переслідуваних владою активістів УГКЦ викликала повагу та підтримку. Давався взнаки і високий громадянський рівень публічних виступів греко-католицьких священників, які одними з перших порушували теми репресій та національно-визвольних змагань українського народу у ХХ ст., часто виступали як духовні і громадські лідери. Тож більшість богослужінь УГКЦ, маючи певну тематичну спрямованість, часто переростала у багатотисячні несанкціоновані мітинги та маніфестації.

Цьому сприяла швидка політизація настроїв населення, що була пов'язана із виборчою кампанією 1989 року та активними діями новітніх громадсько-політичних об'єднань. У контексті багатьох суспільних вимог до влади неформальні організації все частіше висували вимогу узаконення діяльності УГКЦ. А представники УГКЦ, окрім домагань реєстрації своїх громад, перейшли до кампанії боротьби за реабілітацію і повернення Церкві незаконно позбавлених прав.

Численні зібрання віруючих хвилею прокотилися Галичиною, а 17 вересня 1989 р. у Львові відбулася грандіозна 150-тисячна демонстрація греко-католиків. Вона, за влучною оцінкою радіостанції «Свобода», стала «найбільшим досі виявом могутності Української Католицької Церкви в офіційно атеїстичній країні. Після таких подій змінюється політичний клімат в Україні... і питання легалізації УКЦ по суті вирішене фактично, залишилося його оформити юридично»¹⁹. Здеморалізована місцева влада ще за інерцією опиралася наступальній ініціативі віруючих. Однак у

¹⁷ ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр. 2668, арк. 17.

¹⁸ ДАІФО, ф. 1П, оп.1, спр. 5374, арк. 27.

¹⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп.32, спр. 2668, арк. 25.

жовтні-листопаді у регіоні пройшли грандіозні масові зібрання віруючих і неформалів: 40-тисячний мітинг у Івано-Франківську, 10-тисячний у Стрию, 30-тисячний у Тернополі, ще одна 100-тисячна демонстрація у Львові²⁰, що змусили керівництво республіки у листопаді 1989 року формально дозволити реєстрацію греко-католицьких громад, фактично визнавши цим існування десятиліттями гнаної Церкви.

Це була важлива перемога відродженої церкви, отримана у першу чергу, внаслідок консолідації зусиль сотень тисяч українців, рішуче налаштованих на відстоювання власних національно-релігійних інтересів.

23 січня 1990 р. у Львові на проведеному з ініціативи духовенства і віруючих церковному соборі УГКЦ було скасовано рішення Львівського псевдособору 1946 р. і заявлено про відновлення церковної структури УГКЦ. В цей час до місцевих органів влади у галицьких областях уже було подано 435 заяв на реєстрацію громад УГКЦ. Почався новий етап у житті греко-католиків, коли їхнє право на власну Церкву отримало формальні підстави.

До остаточного узаконення діяльності Церкви на всеукраїнському рівні залишалось ще трохи більше року. Проте вирішальний вклад у процес відновлення УГКЦ зробив саме український народ, своїми діями підтримавши її у надзвичайно складний історичний період і мотивацією такої суспільної підтримки було усвідомлення Церкви як невід'ємної частини національного релігійного організму.

Stepan Kobuta

The UGKC social legalization as a factor of the national and religious revival in 1987 – 1991

The article draws out the social reaction of the Ukrainian western region believers to the process of the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCCCh) rehabilitation and renewal of its open activity (legalization). It follows the dynamics of changes in social attitudes concerning the church legalization process, its role and place in the process of the national-religious revival of Ukraine.

Keywords: *Greek-Catholics, Ukrainian western regions, communist authoritative bodies, church legalization, national-religious revival, religious movement, Ukrainian Greek Catholic Church (UGCCCh).*

²⁰ Камінський А. На перехідному етапі. “Демократизація”, “гласність”, “перебудова” на Україні ...С.538.